

Інститут психології АПН України

на правах рукопису

ПОЛІЩУК Валерія Миколайович

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ ПЕРЕХІДНОГО
ПЕРІОДУ ВІД ДОШКІЛЬНОГО ДО МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 1995

АВ 32, 157

ЛНБ України ім. В. Стефаника
00754607 (Т)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології АПН України

Науковий керівник доктор психологічних наук
головний науковий співробітник
І. Д. БЕХ

Офіційні опоненти доктор психологічних наук
професор О. Я. ЧЕБИКІН

кандидат психологічних наук
доцент Н. В. ПРОФОК

Провідна організація Український державний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова

Захист відбудеться "16" травня 1995 року об 11.00. год. на
засіданні спеціалізованої ради К 113.04.01 в Інституті психо-
логії АПН України за адресою: 252033, Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психо-
логії АПН України

Автореферат розіслано "13" квітня 1995 року.

Вчений секретар спеціалізованої ради
кандидат психологічних наук М. І. Алексєєва.

М. І. Алексєєва

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність дослідження. Наукові уявлення про вікову специфіку психічного розвитку дітей у період переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку (умовно, криза "7 років") є теоретичною основою для вирішення комплексу проблем щодо організації їх навчально-вікового процесу. Розвиток дітей в період кризи "7 років" вивчений недостатньо. На жаль, до цього часу зберігається ситуація, суть якої полягає в тому, що стабільні періоди вивчені значно повніше кризових. Між тим, вивчення кризи "7 років" дозволяє поглибити теоретичні закономірності психічного розвитку і отримати нові дані для вироблення науково обгрунтованої стратегії виховання дітей на цьому віковому етапі. Отже, наміри необхідність створення спеціальної психологічної теорії розвитку дітей кризового віку.

Якщо існування перехідних періодів "3 років", підліткової та юнацької криз практично не піддається сумніву, то наявність кризи "7 років" (до цього часу) в дітей є питанням дискусійним. Одні дослідники в методологічному плані однозначно визнають її існування (Л. І. Божович, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, О. Є. Сапогова, Б. Д. Ельконін, В. І. Слободчиков), інші - схильні заперечувати (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв). Кризу "7 років" називають переломною, з якої розпочинається тривалий етап шкільних вікових періодів (Г. В. Бурменська, А. Г. Лідерс, О. О. Карабанова). Різні аспекти цієї проблеми стали предметом теоретико-експериментальних пошуків (Л. А. Венгер, В. С. Мухіна, О. В. Запорожець, А. Л. Венгер, Г. Г. Кравцов, О. Є. Кравцова, І. Є. Валітова).

Спеціального розгляду потребує питання про правомірність використання терміну "криза "7 років", оскільки він досить умовний.

коли йдеться про паспортний вік дітей. Сумнівною в цьому зв'язку є позиція, за якої семирічні діти вже пройшли критичну точку в розвитку, а менші на 1-2 роки – лише на підході до неї. Тому необхідна розробка її типового психологічного симптомокомплексу.

Педагогічна практика свідчить, що успішність виховного процесу в середніх і старших класах загальноосвітньої школи багато в чому залежить від стану виховання в початковій школі. Тому врахування психологічних особливостей (симптомокомплексу) згаданого перехідного періоду має велику соціальну значимість. Оволодіння дітьми моральними нормами в процесі взаємодії їх із дорослими, яка ґрунтується на засадах співробітництва, стала загальнопсихологічним положенням (Ю. А. Азаров, Ш. О. Амонашвілі, А. Г. Асмолов, І. Д. Бех, М. Й. Борисевський). Однак, у педагогічній практиці якраз нерідко використовуються неадекватні цій меті виховні засоби, зокрема, на перехідних етапах розвитку дітей. Висновок вітчизняної психології про те, що найбільш сприятливі передумови можуть залишитися нереалізованими за відсутності адекватних форм організації діяльності та спілкування, має принципове значення для обґрунтування технології консультативної допомоги дітям цього вікового періоду. Актуальність проблеми та її недостатнє опрацювання у віковій та педагогічній психології зумовили вибір теми даної роботи.

Об'єкт дослідження – процес становлення особистості в перехідному періоді від дошкільного до молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості дітей перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку.

Мета дослідження – визначити основні психологічні особливості дітей перехідного періоду та їх функціональні характеристики.

Основні гіпотези:

- психологічна структура свідомості дітей перехідного періоду складається з позитивних і негативних особистісних новоутворень. Характер її функціонування визначається внутрішньою логікою психічного розвитку дитини та рівнем її соціальної позиції в процесі особистісного спілкування з дорослими;

- вирішальними чинниками психічного розвитку в цьому періоді виступають "усвідомлення ролі школяра", "домагання ролі дорослого" (переважно, в сім'ї), "прагнення до самостійності";

- ситуація незадоволеності дітьми своєю соціальною позицією в процесі спілкування з дорослими спричиняє прояви суб'єктивної кризи (загострення негативного симптомокомплексу);

- адекватною формою стосунків дорослих із дітьми перехідного періоду є інтимно-особистісне спілкування.

З а в д а н н я дослідження:

1. На основі теоретичного пошуку розробити ієрархічну класифікаційну модель перехідного періоду.

2. Описати симптомокомплекс перехідного періоду і на цій основі створити типологічні профілі дітей перехідного періоду.

3. Виявити причини труднощів у спілкуванні дорослих із дітьми перехідного періоду та умови їх подолання.

М е т о д о л о г і ч н а основа дослідження - положення психологічної науки про закономірності психічного розвитку особистості (П.П.Блонський, Л.С.Виготський, Л.І.Божович, О.М.Леонт'єв, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн, Д.Б.Ельконін); про єдність діяльності й свідомості (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв); про людину як суб'єкта вільної моральної дії (В.П.Зінченко, А.В.Петровський); про психологічну природу міжособистісних стосунків (О.В.Киричук, Я.Л.Коломинський, Г.М.Андреева, М.І.Лісіна); теоретичні уявлення про психологічні механізми морального розвитку особистості (І.Д.Бех,

Л.І.Божович, С.Г.Якобсон): уявлення про взаємодію біологічного і соціального як системну детермінацію процесу розвитку людини (Б.Ф. Ломов, М.С.Сгорова, Т.М.Марквітін).

Методи дослідження – польове спостереження за дітьми 5–9-річного віку, бесіда з батьками, вихователями, класоводами, дітьми, експертна оцінка, анкетування батьків, педагогів, констатуючий психолого–педагогічний експеримент, методи поздовжнього й поперечного зрізів, методи математичної обробки емпіричних даних.

Експериментальною базою були – СШ №1 м.Глухова, СШ №12 м.Шостка, школа–інтернат м.Білопілья Сумської області, СШ №20 м.Біла Церква, Ключівська восьмирічна школа Київської області, дитсадки №4, 16, 3 м.Глухова Сумської області.

Наукова новизна дослідження – полягає в теоретичному і експериментальному обґрунтуванні значимості перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку в психічному розвитку дітей, створенні його ієрархічних класифікаційних моделей; в розробці змістовних ознак симптомокомплексу й створенні на його основі типових психологічних профілів дітей; у виявленні залежності між їх позитивними й негативними психологічними особливостями; у ви členенні основних психологічних труднощів у спілкуванні дорослих із дітьми перехідного періоду; в обґрунтуванні необхідності використання інтимно–особистісного спілкування як адекватної форми взаємодії дорослих із дітьми перехідного періоду.

Теоретичне значення – полягає в поглибленні знань про психологічну природу перехідного періоду, в обґрунтуванні його місця в психічному розвитку дітей, у виявленні типових психологічних особливостей дітей за статевою належністю, в обґрунтуванні пріоритетності інтимно–особистісної форми спілкування дорослих із дітьми цього вікового періоду. Отримані дані збагачують харак-

теристику психологічних особливостей дітей в перехідному періоді

Практичне значення – полягає в конкретизації знань про психологічні особливості дітей в перехідному періоді, що дозволяє оперативно враховувати їх у практиці міжособистісної взаємодії дорослих із ними. Отримані результати й сформульовані на їх основі висновки можуть бути використані в роботі педагогів для прогнозування розвитку особистості дітей, для обґрунтування індивідуального підходу до них, у діяльності шкільних психологів.

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечувалася використанням методів, адекватних меті й завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, якісним і кількісним аналізом отриманих результатів, статистичною оцінкою експериментальних даних.

На захист виносяться такі положення:

1. Перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку як кризовий період, має ознаки тимчасового емоційного дискомфорту і відіграє позитивну роль у особистісному становленні дітей.

2. Криза перехідного періоду полягає не в існуванні негативних явищ в життєдіяльності особистості, а в небезпеці упущення в розвитку позитивних утворень, котрі розгортаються за ними. Негативні зміни – це тіньова, зворотна сторона позитивних змін, які відбуваються в психологічній структурі підростаючої особистості.

3. Стратегія індивідуального й вікового підходу полягає у використанні новоутворень емоційної сфери ("вміння співпереживати" "переживання власних успіхів (невдач)") для формування позитивного симптомокомплексу перехідного періоду, провідними складовими якого постають "почуття обов'язку" і "почуття гордості за власні досягнення".

4. Інтимно-особистісне спілкування є суттєвим фактором по-

передження виникнення суб'єктивної кризи в психічному розвитку дітей в процесі міжособистісної взаємодії в системі "дорослий - дитина".

Впровадження в практику. Матеріали дослідження доповідалися на методичних семінарах і курсах підвищення кваліфікації вчителів (м. Глухів), пропонувалися для впровадження в практику на батьківських зборах протягом 1993/94 навч. року в Ш №1 м. Глухова Сумської області.

Апробація роботи. Результати дослідження доповідалися також на засіданнях кафедри психології й дошкільної педагогіки Глухівського педінституту, на засіданнях лабораторії психологічних основ розвитку довільності поведінки особистості Інституту психології АПН України, на науково-практичній конференції (Історія і сучасність педагогічної освіти на Україні" (м. Глухів, 1994).

Головний зміст роботи висвітлений в 6-и публікаціях.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (187 найменувань), додатків (2-х малюнків, 18-и графіків, 3-х таблиць). Зміст роботи викладено на 165-и сторінках машинописного тексту, включає 10 таблиць).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми вивчення кризи "7 років", формулюється об'єкт, предмет, мета, гіпотеза і завдання дослідження: розкрито методологічну основу дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну і практичну цінність роботи: наведені положення, які виносяться на захист; визначені шля-

ки апробації результатів дослідження.

У першому розділі "Місце перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку в психічному розвитку дітей" здійснено аналіз досліджень, присвячених проблемам цього вікового періоду. Отримані результати свідчать, що він є найменш вивченим у порівнянні з іншими перехідними періодами. Його недооцінка приводить до довільної інтерпретації вікових меж дошкільного і молодшого шкільного віку.

Процес вивчення дослідниками проблеми кризи "7 років" ми умовно розділяємо на такі етапи:

1. Дослідження проблеми кризи "7 років" у радянській педології (1920-і - 1930-і рр.).

Пріоритет у її вивченні належить вітчизняній педології (А.Б.Залкінд, П.П.Блонський, Л.С.Виготський, М.В.Соколов), в якій сформувалися положення: а) про необхідність розуміння "криз" не тільки як негативних, а й позитивних явищ психічного розвитку, причому останні є визначальними; б) про невідворотній характер кризових періодів у психічному розвитку. Перехідні періоди ототожнюються з кризовими як такими, що означають перехід дітей на більш високу ступінь психічного розвитку, супроводжуються певними труднощами (кризовими явищами) і періодично повторюються.

Відсутність експериментальних робіт, а також відомі події 30-х років спричинили до згортання досліджень цієї проблеми.

2. Етап теоретичної переорієнтації у вивченні перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку (1960-і-1980-і рр.).

Вивчення кризи "7 років" розгортається за такими напрямками:

- а) природа кризи. Стосовно неї визначаються такі тенденції:
- позначення "кризою" закономірно зумовленою діалектикою

розвитку перехідного періоду, тобто синонімічне трактування термінів "кризовий" і "перехідний" (Д.Б.Ельконін):

- розгляд "кризи" лише в ракурсі "важких" негативних проявів психічного розвитку (С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьев). Така позиція поступово переважає у вітчизняній психології, однак експериментально не обґрунтовується. Крім того, її послідовниками не показано, за яких саме умов навчання і виховання спостерігався б безкризовий розвиток, тобто перехід між стадіями не супроводжувався негативною симптоматикою. Теоретичні розбіжності між вказаними тенденціями ми пояснюємо тим, що, коли Л.С.Виготський прагнув показати закономірність якісних зрушень у психічному розвитку, які трактувалися біологізаторами патологічними, то С.Л.Рубінштейн і, особливо О.М.Леонтьев - намагалися подолати інший аспект біологізаторських концепцій - фатальну неминучість дефектних явищ, що ніби породжені дозріванням організму.

Загалом, на цьому етапі криза "7 років" осмислюється у рамках шкільної зрілості, де навчальна діяльність розглядається за собом усунення негативної симптоматики (Л.І.Божович). Вона також експериментально не обґрунтовує своїх теоретичних положень, однак її концепція сприяла виникненню тенденції, згідно якої криза "7 років" ототожнюється зі ступенем готовності дітей до школи. Така теоретична переорієнтація виправдана, коли йдеться про вирішення часткової проблеми, але вона не розкриває до кінця її суті. Одночасно тут накопичений ґрунтовний матеріал щодо суміжних вікових періодів дошкільного і молодшого шкільного віку, що дає на основі їх порівняння можливість більш глибокого вивчення суті переходу між ними.

б) Симптоматика і часові інтервали кризи. Кризу "7 років" найчастіше розглядають в інтервалі 6-7-и років: традиційно увагу

авторів привертає, перш за все, негативний симптомокомплекс, в структурі якого найбільше визнаються такі складові: впертість, негативізм, знецінення вимог дорослих (Д. Б. Ельконін); вона пов'язується з примусовим пригніченням нових особистісних потреб соціальними вимогами (Л. І. Божович); з невмінням дорослих встановлювати стосунки з дітьми (С. Л. Рубінштейн); з недосконалим керуванням процесом дитячого розвитку (О. М. Леонт'єв).

в) Шляхи виходу з кризи.

- своєчасний перехід до нового провідного типу діяльності (О. М. Леонт'єв, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов, О. Є. Сапогова, Л. А. Венгер).

- зміна дорослими характеру взаємостосунків із дітьми у зв'язку зі зміною їх потреб (І. І. Чеснокова, Л. І. Божович, М. І. Лісіна, Т. В. Гуськова);

- тактовне і розумне відношення до дітей, відсутність пригнічення їх ініціативи, всюдозволеності, використання однаковою мірою заборон і заохочень (Н. А. Менчинська, А. М. Ларін).

3. Експериментальні дослідження перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку (1980-і - 1990-і рр.).

Для цього етапу характерна спрямованість на вивчення його психологічної природи: вводяться поняття "криза розвитку" як об'єктивне явище психічного розвитку і "криза не-розвитку", яка спричиняється суб'єктивними нерациональними зовнішніми впливами дорослих на дитину, піддається сумніву тенденція пов'язувати кризу "7 років" зі ступенем шкільної готовності (О. Є. Сапогова); аналізується поняття "внутрішня позиція" школяра, запропоноване Л. І. Божович (А. Л. Венгер, Б. Д. Ельконін); в цьому віковому періоді утворюються специфічні стійкі психологічні механізми, завдяки яким відбувається розвиток особистості (Н. І. Целоміяца); відсут-

ність кризи "7 років" означає застій в розвитку (Б. Д. Ельконін).

Зарубіжна психологія також наголошує на своєрідності змін, які відбуваються в цьому перехідному періоді, але як "кризовий" він визнається меншістю психологів, причому термін "криза "7 років" майже не зустрічається (Б. Пере, Р. Гаупп, В. Штерн, А. Валлон, Ж. Піаже, Р. Заззо, Е. Еріксон): водночас обґрунтовуються думки про постійну кризовість розвитку (Т. Александер). Таку ситуацію ми пояснюємо, зокрема, теоретичною орієнтацією зарубіжної психології, слабким обміном інформацією між тодішньою радянською і західною психологією, відношенням зарубіжних дослідників до праць вітчизняних психологів (багатьох насторожувало, що наша наука ідеологізована, а це часто породжувало заперечення її здобутків).

У другому розділі "Експериментальне вивчення перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку" визначені та аналізуються основні психологічні особливості (симптомокомплекс) дітей цього вікового періоду.

У розвитку майже всіх складових симптомокомплексу, взятих для дослідження в інтервалі 5-9-и років (фіксувались всі можливі прояви в поведінці та діяльності дітей, перевірялися дані з психолого-педагогічної літератури, зокрема, "сімка" Л. С. Виготського, більше відома для кризи "3 років"), умовно вичленяємо такі етапи:

1-й етап (стабільний) - динаміка розвитку складових симптомокомплексу визначається повільним зростанням сили прояву числових показників, що чергується з аналогічним їх спадом. Трапляються випадки, коли показники тривалий час не зазнають суттєвих змін. Амплітуда коливань тут невелика й характеризується прогресивними змінами.

2-й етап (перехідний, критичний) - характеризується швидким (іноколи - неочікуваним) зростанням кількісних показників, які в

деяких моментах досягають максимальних величин, після чого лінія розвитку на нетривалий час стабілізується, щоб потім розпочати спад (інколи - неочікуваний): Тут визначаються такі фази:

а) фаза зростання кількісних показників сили прояву складових симптомокомплексу;

б) фаза відносної стабілізації, де кількісні показники сили прояву складових симптомокомплексу перестают зростати, супроводжуючись незначною амплітудою коливань;

в) фаза спаду кількісних показників сили прояву складових симптомокомплексу.

3-й етап (стабільний) - характеризується стабілізацією кількісних показників сили прояву складових симптомокомплексу, виявляється в поступовому зменшенні амплітуди коливань. Особливість цього етапу полягає в тому, що основна вибірка кількісних показників або ідентична, або переважає ті величини, котрі фіксувались на 1-у етапі.

Визначаючи межі 2-го етапу, ми виходили з того, що розвиток кожної складової симптомокомплексу є універсальним явищем. Тому некоректно ставити питання про його межі або межі окремих типових його ознак, визначаючи їх у часі з точністю до місяця. Йдеться лише про орієнтовні межі (в хлопчиків - 5р.11міс.-7р.7міс., у дівчаток - 5р.8міс.-7р.7міс.), що охоплюють віковий інтервал, який характеризується вищими кількісними показниками в порівнянні з тими, котрі відзначалися на 1-у й 3-у етапах. 2-й етап, дія якого відбувається в інтервалі 6-7,5 років, ми називаємо п е р е х і д н и м п е р і о д о м від дошкільного до молодшого шкільного віку. Симптомокомплекс періоду систематизовувався з допомогою кластер-аналізу; а також був підданий кореляційному аналізу (див. зведену таблицю), внаслідок чого була визначена така його структура:

Зведена таблиця

взаємозалежності позитивного і негативного симптомокомплексів у дітей перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку / знаком(+) відзначені значущі зв'язки/.

Позитивний симптомо- комплекс	Негативний симптомокомплекс															
	: еперт.:		Негативізм:		Дратівл:		Хвальк:		Хитроці:		Недбал.:		ліноці:		Всього /+/ : д : х :	
Почуття обов'язку	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	1
Почуття гордості за власні досягн.	+	-	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	6	5
Зміння співроб.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0
Зміння самооцін.	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	+	5	5
Зміння самоконтр.	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	6	6
Переживання вл. успіхів /невдач/	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	4	1
Усв. ролі школяра	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	1	4
Зміння співп.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0
Домагання ро- лі дорослого	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	6	7
Самостійність:	+	-	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-	+	4	3
Всього /+/ :	8	3	6	7	3	3	5	6	3	2	4	5	4	6		

1. Соціальна ситуація розвитку ("Я великий (а)", "Я немалий (а)"); "усвідомлення ролі школяра", "домагання ролі дорослого", "прагнення до самостійності" є її провідними ланками. Не випадково багатьма дослідниками з перспективою вступу до школи пов'язувалась можливість зняття кризових явищ. Дійсно, прагнення відвідувати школу особливо виявляється з 6-річного віку. Однак, після досягнення дитиною 7-и років у цьому відношенні в неї виявляється тенденція поступового спаду. Вступ до школи тут відіграє подвійну роль - із одного боку вона справді спроможна запобігти виникненню явищ суб'єктивної кризи, з другого - поглиблює суперечності перехідного періоду, внаслідок чого можуть виникнути ті ж самі явища суб'єктивної кризи. На нашу думку, нинішня школа, як і в минулому, неспроможна запобігати явищам суб'єктивної кризи. Це пояснюється, зокрема труднощами сучасного стану освіти в країні. "Домагання ролі дорослого" (в першу чергу, дорослого члена сім'ї) - характеризується прагненням вийти за межі "дитячості", тобто ствердження себе "великим", "немалим": зайняти позицію рівноправного партнера у спілкуванні. Однак, якщо хлопчики розглядають функції дорослого з точки розширення прав, а не обов'язків, то для дівчаток - це можливість виходу на принципово новий рівень відповідальності. Домагання ролі дорослих - це ключовий момент у стратегії підходу до дітей цього віку з метою запобігання явищ суб'єктивної кризи, оскільки через його призму тут розгортається негативний симптомокомплекс. "Прагнення до самостійності" в дівчаток також більше означає зростання відповідальності, тоді як у хлопчиків - часто постає самоцілю. Парадокс у тому, що потреба в самостійності більше визнається дорослими в останніх. У цьому ми вбачаємо причину того, що зазначена особливість у дівчаток частіше супроводжується негативною

симптоматикою.

2. Основні новоутворення: "почуття обов'язку" (його передумова - "почуття гордості за власні досягнення" як центральне новоутворення кризи "3 років" (Т.В.Гуськова) - одна з двох психологічних особливостей дітей, які мають незалежний характер розвитку від негативного симптомокомплексу. Однак, її стабільність має оманливе враження, що залежить від стану розвитку "почуття гордості за власні досягнення". "Почуття обов'язку" ми розглядаємо психологічною особливістю дітей, яка постає пріоритетною в системі їх моральної спрямованості тут і в наступному віковому періоді - молодшому шкільному віці. "Вміння співпереживати", передумовою якого є "переживання власних успіхів (невдач)" - це друга психологічна особливість, яка майже не має значимих зв'язків із негативним симптомокомплексом. Як новоутворення перехідного періоду, воно має більш стабільну основу, ніж "почуття обов'язку": його динаміка розвитку характеризується поступовою тенденцією зростання й аналогічним спадом. Кількісні показники сили прояву в дівчат вищі, ніж у хлопців. Очевидно, що переживання дітей повинні використовуватися дорослими в процесі міжособистісної взаємодії з дітьми як фактор дієвого впливу на їх моральну сферу.

3. Довільність дій, яка характеризується несформованістю, незавершеністю: "вміння самоконтролю" - тенденція їх розвитку демонструє значний потенціал, який, однак залишається нереалізованим, оскільки на виході з перехідного періоду кількісні показники нижчі тих, які фіксувалися на вступі в нього. "Вміння самоконтролю" пов'язані з вміннями планувати власні дії й передбачати їх наслідки". Якщо діти ще справляються з виконанням першого завдання, то з другим - виникають ускладнення, оскільки наслідки сприймають-

ся ними, як такі, що існують десь далеко. "Вміння себе оцінювати" - основа становлення самооцінки дитини. Їх динаміка розвитку відзначається тенденцією швидкого виходу на максимальні показники (в межах 6,5 років) й аналогічним наступним спадом. Отримані результати свідчать, що діти часто не прагнуть адекватно себе оцінювати, бо не відчують у цьому потреби.

4. Основний фактор соціалізації дітей - "вміння співробітничати з дорослими": це єдина складова симптомокомплексу, яка не має трифазовості в розвитку і характеризується високою амплітудою коливань, що вказує на її нетиповість для перехідного періоду.

5. Прояви дитячої безпосередності як комплекс психологічних особливостей, який полягає у вчасному реагуванні на впливи оточуючого середовища, і виявляється в прагненні особистої задоволеності: "пустотливість" як спосіб самовираження найбільш притаманна дітям. Хлопці пустують раціональніше. Їх легше зупинити в "пік" пустовств. Крім того, в дівчат обмежене поле для пустовств, вони схильні до вибору конкретного місця, тоді як хлопці більше пересуваються, наприклад по всьому ігровому майданчику; "примклькість" - результат незадоволення дітьми власних потреб або спосіб досягнення поставленої мети. Це завжди ситуація незадоволеності, а тому часто використовується для самозахисту як активна спрямованість на задоволення власних потреб. "кривляння" як і примклькість також означає ситуацію незадоволеності. Відмінність між ними досить умовна і полягає в тому, що "кривляння" - це пасивна позиція "прохача", якому можуть відмовити (не відмовити); "ябедництво" - розповідь дорослим про власні негаразди у спільній діяльності з партнерами з метою їх покарання, осуду, коли "потерпілий" мало замислюється над мірою власної провини. Як і примклькість, це також активна спрямованість на задоволення влас-

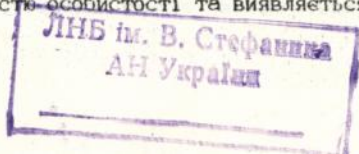
них потреб і теж часто використовується ними для самозахисту. "манірність" – антитеза до зазначених складових дитячої безпосередності. Зростання проявів манірності означає їх спад. Поява манірності означає поступовий вихід дітей з перехідного періоду.

7. Негативний симптомокомплекс.

а) блок "пасивного самоствердження" в системі соціальних відносин, характеризується наявністю прямого опору впливам оточуючому шляхом вибору обмеженої кількості позицій спротиву: "впертість" – повелінка дітей зумовлена не їх бажанням, а вимогою. Мотивом тоді постають вихідні, початкові рішення, які надалі вони вже не виявляють бажання змінювати. Динаміка розвитку впертості в хлопчиків і дівчаток відрізняється: в дівчаток – поступово зростає до 6-и років, після чого стабілізується, а з 7-річного віку її показники спадають, хоча і перевищують ті, які фіксувалися до вступу в перехідний період. У хлопчиків зростання впертості характеризується вищими показниками, які стабілізуються після 6,5 років, а з 7-річного віку наступає різкий спад. На виході з перехідного періоду істотних відмінностей між проявами впертості у них не існує: "негативізм" – реакція не на зміст, а на саму пропозицію дорослих і характеризується соціальними тенденціями. Як типовий, нами фіксувався пасивний негативізм, суть якого полягає в ігноруванні вимог дорослих, як наслідок неврачування останніми психічних станів дітей (перевантаження, перевтоми і т. д.), або як протест проти несправедливості в особі конкретних людей, як правило, добре їм знайомих. Негативізм – це єдина складова негативного симптомокомплексу, яка має найбільше значимих зв'язків із позитивним симптомокомплексом. Очевидно, що такі позитивні психологічні особливості дітей розгортаються через призму негативізму:

б) блок "активного самоствердження" в системі соціальних відносин, характеризується прагненням до вибору необмеженої кількості позицій спротиву, які б принесли максимальний результат для задоволення власних потреб: "дратівливість" - вирізняється нестриманістю дій, безапеляційністю суджень, зухвалістю у міжособистісних відносинах. Це єдина складова негативно-го симптомокомплексу, динаміка розвитку якої відрізняється в хлопчиків і дівчаток надзвичайно високими показниками, однак після 7-и років несподіваний її спад призводить до аналогічних показників у дівчат: "хвалькуватість" як перебільшення значимості власних дій і себе як суб'єкту діяльності та спілкування. Із вступом до школи прояви хвалькуватості в дітей істотно не відрізняються й визначаються меншими кількісними показниками, ніж ті, котрі фіксувались до вступу в перехідний період: "хитроші" - прагнення видавати уявне за дійсне, щоб уникнути неприємних для себе ситуацій. Як і хвалькуватість, вони потенційно можуть перерости в брехливість. Їх природа знаходиться в прагненні відстояти себе від впливів дорослих, на думку дітей, небажаних у певний момент. Вступ у школу "знімає" силу їх прояву, однак у дівчаток незабаром вони зростають, а в хлопчиків - стабілізуються:

в) блок "невміння або небажання" зосередитися на процесі виконання діяльності, предметах і явищах оточуючого світу: "ліноші" - характеризуються небажанням докладати вольові зусилля для виконання певного виду діяльності, виявляються в байдужості до неї, її ігноруванні. Динаміка їх розвитку відзначається вищими кількісними показниками в хлопчиків. Специфіка ліношів у дівчаток полягає у високому ступені схожості з впертістю, що породжує проблему їх диференціації: "недбалість" - характеризується необов'язковістю особистості та виявляється в неувважності, забудь-

куватості, відсутності бережливого ставлення до предметів, речей, потреб оточуючих. Діти не надають значення організованості. Динаміка розвитку недбалості в дівчаток і хлопчиків не має істотних відмінностей, однак у дівчаток її прояви мають високий ступінь схожості з негативізмом.

У результаті вивчення симптомокомплексу дітей перехідного періоду постало можливим виокремити типові їх психологічні профілі:

Тип А (безконфліктний, відстаючий). Відношення в системі "Дитина - дорослий": а) дитина: "Я малий (а)" - дорослі: "Ти малий (а)"; б) дитина: "Я великий (а)" - дорослі: "Ти великий (а)". Так звані "зручні" діти. Лідери - виконавці. Небезпека - існує ймовірність небажаної навіюваності, проявів байдужості, зародження соціального інфантилізму.

Тип Б (конфліктний, встигаючий). Відношення в системі "Дитина-дорослий": а) дитина: "Я великий (а)" - дорослі: "Ти великий (а)"; б) дитина: "Я великий (а)" - дорослі: "Ти малий (а)". Прагнуть виявляти активність, самостійність, однак не завжди зустрічають розуміння дорослих. Відзначається наростання негативного симптомокомплексу, особливо впертості, дратівливості у хлопчиків, хитрошів - у дівчаток. Небезпека - існує ймовірність зростання негативного симптомокомплексу, якщо дорослі будуть акцентувати на ньому свою увагу, не бачачи в ньому позитивних утворень. Позиція дорослих повинна передбачати розвиток самостійності, ініціативності, зосереджуючись на розвитку утворень моральної й емоційної сфер.

Тип С (безконфліктний, випереджаючий). Відношення в системі "Дитина-дорослий": а) дитина: "Я великий (а)" - дорослі: "Ти великий (а)"; б) дитина: "Я малий (а)" - дорослі: "Ти великий (а)". Відзначається критичність оцінки статусу, котрий ви-

нається дорослими. Небезпека - існує ймовірність появи й стабілізації хвалькуватості, зарозумілості. Так звані "зручні" діти зі знаком плюс. Такий тип є ідеалом у виховній роботі, коли дорослі не акцентують уваги на негативних проявах симптомкомплексу, зосереджуючись на розвитку позитивних особливостей в структурі дитячої особистості, тим самим максимально уникajući можливості виникнення суб'єктивної кризи.

Т и п Д (конфліктний, відстаючий). Відношення в системі "Дитина - дорослий": а) дитина: "Я великий (а) - дорослі: "Ти малий (а)": б) дитина: "Я малий (а)" - дорослі: "Ти малий (а)". Відзначається критичністю статусу, який визнається дорослими, сильними формами прояву позитивного і негативного симптомкомплексів, слабкою довільністю дій; поведінка характеризується частотою спонтанністю та немотивованістю. Небезпека - існує ймовірність перетворення негативних особливостей у рецедиви особистості, які згодом набудуть стабільності. Небажаний тип, його формування визначається некомпетентним впливом дорослих.

У третьому розділі "Спілкування з дорослими як умова попередження кризових проявів у дітей перехідного періоду" обґрунтовується думка про використання тут як основної форми взаємодії дорослих із дітьми ініціально-особистісного спілкування.

Поява нових форм спілкування не заперечує генетично більш ранніх його форм, а приводить їх до переборення і створення в єдиний комплекс: вікові цієї форми розмиті, діти прагнуть до обов'язкового взаєморозуміння й співпереживання з дорослими (М. І. Лісіна): організована дорослими практика взаємодії з 7-річними дітьми сприяє збагаченню і перетворенню їх соціальних потреб (А. І. Сільвестру): вихідним моментом у ділових контактах дітей з дорослими на межі двох вікових періодів є оцінка дорос-

лих, котрі дозволяє їм здійснити якісний стрибок у сфері предметно-практичної діяльності (М.Г.Слагіна, Т.В.Гуськова).

Результати експерименту свідчать, що дітям характерне поглиблення інтересу до іншої людини, вони переживають процес особистісного становлення і, розпочинаючи з 6-и років, їх особливо турбує почуття емоційного дискомфорту; вони прагнуть до взаєморозуміння з дорослими, особливо з батьком (переважно в сім'ях, де він є главою сім'ї). Прагнення дітей зводяться до бажання зайняти позицію рівноцінного партнера по спілкуванню; згідно якої їх сприймають як "великих" або "невеликих". Ймовірно, що ситуація незадоволеності дитячих уявлень про їх роль у спілкуванні спричинить загострення негативної симптоматики, порушить природний перебіг перехідного періоду, поглибить явища суб'єктивної кризи. Незважаючи на те, що більшістю батьків дитяча емоційність використовується не для її розвитку, а для пригнічення, останні прагнуть до довірливих контактів із ними й критичної оцінки власних вчинків, у кінцевому рахунку визнаючи винними переважно себе.

Дитяча беззахисність — той фактор, котрий об'єднує ці суперечливі сторони дитини в спілкуванні з дорослими, особливо з батьками. Процес становлення їх особистості супроводжується ранністтю, тому не виключено, що відчуженість дітей від батьків, яка широко виявляється в підлітковому віші, набуває конкретних форм саме в цьому перехідному періоді й поступово приймає чітких обрисів, якщо батьки не прагнуть до взаєморозуміння; 14 % дівчаток і 12 % хлопчиків, не бачучи інших позитивних прикладів, сприймають такі відносини зразком.

Таку ситуацію батьки пояснюють: а) нестачею часу, б) скептичним відношенням до дитячих проблем. Незважаючи на те, що дорослі, погоджуючись, що за 1-2 роки до вступу в школу відбудеться

зміни яких не було раніше, і визначаючи Їх неординарність у цьому перехідному періоді, не вважають за належне Їх врахування. Констатуючи позитивний симптомокомплекс в дітей, вони визначають Їх рельєфніше від педагогів: крім того ними більше уваги концентрується на негативних проявах, а позитивні сприймаються за належні.

Отримані дані також свідчать, що педагоги надають перевагу в роботі з так званими "зручними" дітьми, у них відсутня чітка позиція до "незручних" дітей. Констатуючи факт прояву негативних рис поведінки, вони водночас відзначають ріст Їх соціальної активності, необхідності в доказовому сприйманні оточуючого світу.

Їх інтерпретація дозволяє здійснити такі висновки:

а) слабка диференціація дорослими психологічних особливостей дітей перехідного та суміжних з ним стабільних вікових періодів, коли за основу береться не вік, а місцез перебування дитини чи то в школі, чи то в дитячому садку;

б) негативні прояви в поведінці більше розглядаються дорослими в негативному аспекті;

в) спілкування з дітьми часто має епізодичний характер, в залежності від ситуації.

Досягнути у вихованні почуття емоційного комфорту можливо за умови використання інтимно-особистісного спілкування: у встановленні відносин партнерства, довірливості, спільної діяльності; це доказове, вичерпне, аргументоване спілкування, яке ґрунтується на дитячій безпосередності, допитливості, авторитетності дорослого, його відношенні до дитини як рівноцінного партнера по спілкуванню. Головне в цьому спілкуванні - врахування суб'єктивної позиції дітей (великий, малий, немалий). Інтимно-особистісному спілкуванню тут немає альтернативи, бо поза ним, його ігноруванням маємо при-

клади неврахування психологічних особливостей дітей, що, ймовірно, призведе до виникнення в них стану емоційного дискомфорту, загострення негативної симптоматики, тоді як позитивна - гальмує рості.

У висновках дисертації підводяться підсумки проведеної роботи, які підтверджують гіпотезу і положення, що виносяться на захист. Подані основні висновки, зазначені перспективи наступної роботи:

1. Перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку є кризовим періодом. Наявність негативних особливостей його симптомокомплексу є вторинною ознакою. Головна ознака полягає в тому, що негативна симптоматика, із зростанням якої відбувається зростання позитивної, є тіньовою стороною тих зрушень, котрі розгортаються в структурі дитячої особистості. Криза перехідного періоду полягає не в існуванні негативних явищ, а в небезпеці упущення позитивних психологічних особливостей, які постають за ними. "Згладжувати" негативні моменти в розвитку означає розвивати ці психологічні особливості.

2. Кризові явища характерні всьому процесу розвитку, що, немовби, суперечать тому, що поняття "кризовий" і "перехідний" нетотожні. Перехідний період ми розглядаємо процесом внутрішньої логіки дитячого розвитку за певних умов, сприятливих або несприятливих для дітей. Йдеться про об'єктивну кризу, яка характеризується появою якісно нового в їх психічному житті й обов'язково сприяє появі негативної та позитивної симптоматики. Суб'єктивна криза - це наслідок педагогічної запущеності й стресової для дітей ситуації як результат некомпетентних впливів дорослих.

3. Основні новоутворення перехідного періоду - почуття обов'язку й вміння співпереживати. Більш стабільним постає вміння співпереживати. Очевидно, що формування моральної спрямованості дітей перехідного періоду і, в наступному, молодшого шкільного віку по-

винно здійснюватись через їх емоційну сферу.

4. Труднощі у спілкуванні з дітьми перехідного періоду полягають у проведенні зв'язку їх календарного віку з роллю в системі соціальних відносин (школяр, дошкільник). Інтимно-особистісне спілкування як адекватна форма міжособистісної взаємодії дорослих із дітьми є необхідною умовою попередження в них виникнення явищ суб'єктивної кризи.

5. Криза "7 років", як внутрішня логіка дитячого розвитку жорстко не пов'язується з календарним віком. Школа тут виступає важливим соціальним чинником, котрий відкриває новий тривалий відрізок у психічному житті дітей.

6. Врахування психологічних особливостей перехідного періоду означає побудову спілкування з дітьми на засадах гуманізму, коли враховуються не тільки позитивні емоції дітей, а й їх негативні переживання, які супроводжують їх.

Майбутні перспективи розробки даної проблеми ми вбачаємо у більш глибокому аналізі симптомокомплексу перехідного періоду, розробці діагностичних методів, які б фіксували процес перебігу психічного розвитку дитини в перехідному періоді, створенні корекційних програм для роботи з дітьми.

Головний зміст роботи висвітлено в таких публікаціях:

1. Тактика спілкування з дитиною в період кризи "7 років" // Поч. школа. - 1992. - № 2. - С. 7-11.

2. Про перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку // Психологічні аспекти розвитку здібностей та творчої обдарованості в дошкільному та молодшому шкільному віці. Психологічна наука і сучасний заклад народної освіти: Матеріали міжрегіональної конференції. - Запоріжжя. - 1994. - Част. 4. - С. 47-48.

3. Психологічні особливості розвитку сприймання дитини в пе-

рехідному періоді від дошкільного до молодшого шкільного віку // Використання народознавчого, краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: Матеріали науково-практичної конференції. - Глухів. - 1993. - С. 63-64. (в спіавт.).

4. Проблема вікових криз психічного розвитку в радянській педології // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Луцьк. - 1994. - Част. 1. - С. 526-527.

5. Проблема вікових криз психічного розвитку в зарубіжній психології // Історія і сучасність педагогічної освіти на Україні / До 120-ліття Глухівського педінституту і 100-річчя з дня народження його випускника О.П. Довженка: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Глухів. - 1994. - Част. 1. - С. 153-154, (в спіавт.).

6. Основні підходи до вивчення вікових криз психічного розвитку у вітчизняній психологічній науці. - Там же. - Част. 2. - С. 72-73.

Полишук В.М. Психологические особенности детей переходного периода от дошкольного к младшему школьному возрасту (рукопись). Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология. Институт психологии АПН Украины, Киев, 1995.

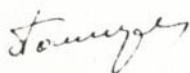
Защищается работа, в которой теоретически и экспериментально доказано, что переходный период от дошкольного к младшему возрасту как кризисный период, обладая признаками временного эмоционального дискомфорта, играет положительную роль в личностном становлении детей: предлагается стратегия индивидуального и возрастного подхода к детям этого возраста. Определены основные содержательные характеристики симптомокомплекса переходного периода.

розробтанн типологическн психологическн профнл дстн. вчлененн основнн психологическн трудностн в общенн врослнх с дстнмн переходног пернода.

POLISHCHUK V.M. Psychological features (peculiarities) of children of transitional period from pre-school to junior school age (manuscript). Thesis on acquiring higher degree of the doctore of psychology on speciality 19.00.07 - pedagogical and aged psychology Institute of psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 1995.

Thesis deals with the statement in accordance with which the transitional period from pre-school to junior school age, as a crisis period, has the features of temporal emotional discomfort, and plays a positive role in adoption of children as persons; a strategy of individual and aged approach to children of this age is put forward. The main sapid characteristics of symptom and complex of transitional period are defined, tyological psychological profiles of children are developed, the main psychological difficulties in communicating grown-ups and children of transitional period are subtracted.

Основнн поняття: перехідний пернод, кризовий пернод, криза "7 років", суб'ективна криза, об'ективна криза, симптоматоконплекс.

Підписано до друку II.C4.1995р.Обем I,2.Формат 60x84 I/16
Друк офсетний.Тир.100 пр.Сам.110.Безплатно.
ЛОД УДПУ ім.М.П.Драгоманова,Київ,Пирогова,9.

447442

AB 32.157

AB 32.157